

РОЛЬ ГЕТЬМАНА І.С.МАЗЕПИ У РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН ТА ПРИВАТНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ

Проблема економічного розвитку України-Гетьманщини середини XVII - першої половини XVIII ст. в історичній науці стоїть досить гостро. Вона актуальна і недостатньо розроблена. У контексті цієї проблеми маловивченими залишаються також питання про господарчу діяльність найбільш відомих представників того часу, зокрема гетьмана І.Мазепи. Постать гетьмана та його діяльність вже декілька століть є об'єктом дослідження багатьох науковців, оспівується поетами, описується письменниками.

Оцінки цієї видатної постаті неоднозначні. Історики дорядянського періоду приділяли досить багато уваги політичній, адміністративній, культурницькій та, меншою мірою, економічній діяльності І.Мазепи, засуджуючи при цьому його зраду російському цареві. У радянській історіографії гетьман оцінювався як однозначно негативна постать в історії.

Зі здобуттям Україною незалежності життя та діяльність багатьох діячів минулого стали досліджуватися під іншим кутом - були скинуті ідеологічні нашарування, розповсюджені до цього в історичній науці; стали залучатися комплекси нових джерел тощо.

На основі нових джерел та напрацювань вчених минулого нині активно досліджується внесок І.С.Мазепи у розбудову української державності, культури і т.п. Бібліографія стосовно діяльності гетьмана на сьогодні є надзвичайно широкою¹. Але діяльність гетьмана як вмілого господарника й досі залишається маловивченою. Фактично на сьогодні ми не маємо комплексного дослідження з цього питання.

Щодо господарської діяльності Івана Мазепи, то побіжно цього питання торкалися у своїх роботах такі дослідники, як О.Терещенко², І.Луцицький³, М.Плохинський⁴, Ф.Уманець⁵, О.Лазаревський⁶, С.Рклицький⁷, М.Молчановський⁸, М.Тищенко⁹, О.Оглоблин¹⁰, Л.Мельник¹¹, С.Павленко¹².

Наприклад, у працях відомого історика О.М.Лазаревського можна зустріти багато згадок про населені пункти, що перебували у власності І.С.Мазепи чи були ним подаровані прибічникам; є також

згадки про певні кроки щодо підтримки деяких галузей промисловості¹³. Але при цьому оцінка О.М.Лазаревського діяльності Мазепи є вкрай негативною.

Історик Ф.Уманець у своїй відомій праці *“Гетман Мазепа”* не скрізь погоджується з оцінками О.Лазаревського і намагається дати більш об'єктивну оцінку гетьману, досить позитивно висловлюючись про внутрішньополітичну діяльність Мазепи і засуджуючи його зовнішньополітичний курс і зраду Петру І. Ф.Уманець зазначав, що *“будь у Мазепи более свободного времени и свободы действий, мы имели бы в его лице одного из замечательнейших мастеров государственного дела”*¹⁴.

Щодо джерельної бази нашого дослідження, то слід зазначити, що переважна більшість документальних джерел стосовно гетьмана на сьогодні вважається опрацьованою дослідниками. Основна їх маса знаходиться у державних та центральних архівосховищах України, Росії, Польщі, Швеції. Деякі з таких матеріалів зустрічаються у рукописних фондах бібліотек, музеїв.

Багато документів (листування, універсали тощо) публікувалися у таких відомих свого часу виданнях кінця XIX - початку XX ст., як *“Киевская старина”*, *“Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете”* і т.п.

Останнім часом з'явилися великі збірники документів доби І.Мазепи - листування гетьмана з різних питань, що відбувалося протягом 1687-1691 рр.¹⁵, та цілі комплекси документальних джерел доби І.Мазепи - гетьманські й старшинські універсали, ділове та особисте листування, укази російського уряду, доноси, протоколи слідств і допитів, описи земель, матеріали судових органів чи органів самоврядування Гетьманщини тощо¹⁶. Серед наведених комплексів опублікованих джерел чимало зустрічається і матеріалів, що стосуються безпосередньо питань землеволодіння, приватної власності, господарчо-промислової діяльності часів гетьманування І.Мазепи.

В цілому, незважаючи на наявність джерел, кількість спеціальної літератури, де б висвітлювалася діяльність гетьмана І.Мазепи у галузі господарювання, його роль у розвитку промисловості та економіки України-Гетьманщини, є надто незначною. Самі ж джерела саме з цієї проблеми поки що не були предметом комплексного дослідження.

Діяльність Івана Мазепи як будівничого держави вирізняється масштабністю, плановістю та високою результативністю. Він завжди дуже цікавився господарчими справами. Офіційні гетьманські звідомлення цареві чимало уваги присвячують різним господарським питанням. Численні листи - інструкції старостам та дозорцям гетьманських маєтностей, писані здебільшого власноручно самим Мазепою, малюють нам образ пильного і ревного господаря. Доказом особливої уваги гетьмана до справ господарських є сотні гетьманських універсалів, виданих Мазепою (їх було, звичайно, значно більше), більшість яких так чи інакше стосується землеволодіння, сільського господарства, фінансів, торгівлі, промисловості та різних соціальних питань, з ними пов'язаних.

І.Мазепа був одним з перших, хто наголосив на необхідності охорони лісів з економічних міркувань. Цю ідею він пов'язував з питанням винокуріння, яке знищувало ліси, а збагачувало при цьому обмежене коло осіб¹⁷.

Наскільки гетьман надавав великого значення господарчим справам, свідчить добір різних уповноважених для того осіб. Хоча за Мазепи не було окремого уряду генерального підскарбія, і взагалі існування системи оренд певною мірою децентралізувало державне господарство Гетьманщини, все ж справами господарчого характеру під загальним керівництвом самого гетьмана віддали деякі генеральні старшини. Але були й спеціальні урядники, яким гетьман доручав ті чи інші господарчі справи, та комісії. Наприклад, у 1703 р. за дорученням гетьмана Мазепи суперечку між селами Білошапки і Вечерки за володіння сіножатями вирішував батурицький сотник Д.Нестеренко¹⁸. Окрім господарчі та фінансові доручення гетьмана виконували також великі українські і чужоземні купці.

Українська промисловість за часів Мазепи широко розгортається як на півночі, так і на півдні Лівобережжя. Можна виділити два основних періоди найбільшого промислового піднесення: у першій половині 1690-х років та на початку XVIII ст. (останній був перерваний воєнними діями на території України 1708-1709 рр.).

У гетьманських, старшинських, монастирських маєтностях, на козацьких та міщанських хуторах з'являються нові промислові заклади. Уряд і особисто сам гетьман сприяли розвитку промислового підприємництва, заохочуючи його ініціаторів та організаторів пільгами економічного й правового характеру.

Вивчаючи історію господарчих відносин та великого землеволодіння в Україні-Гетьманщині періоду гетьманування І.Мазепи, простежуємо пересування центрів землеволодіння і торговельно-промислового підприємництва з південних полків Гетьманщини на північ. Починаючи з 80-х років XVII ст. великі землевласники південного Лівобережжя або цілком переносять свою господарську діяльність на північ, або, залишаючи за собою південні володіння, набувають маєтки також на півночі Гетьманщини (в основному в Стародубівському полку). Північне Лівобережжя мало особливо сприятливі умови для торговельно-промислової діяльності.

У цей період розвиваються наступні галузі промисловості: млинарство, гуральництво, тютюнове, селітряне й поташне виробництва, будництво, гутництво, паперова та залізородна промисловість, ливарництво, ткацтво тощо.

Зокрема інтерес до залізородної промисловості збільшувався у зв'язку з державними замовленнями. Гетьман І.Мазепа сприяв промислому підприємству не лише вищої старшини та монастирів. Серед власників гут і рудень того часу знаходимо й представників середньої старшини, міщан, фахових промисловців. Наприклад, мав свої гуті коло с.Подолове (Кролевецька сотня) кролевецький сотник Іван Маковський, кум І.Мазепи. Найбільше ці галузі були розповсюджені на півночі Лівобережжя - в Стародубівському, Чернігівському та Ніженському полках. Гуті й рудні у своїх маєтках мали генеральний писар (згодом суддя) В.Кочубей, генеральний обозний І.Ломиковський, генеральний суддя Сава Прокопович, генеральний писар П.Орлик, полковник чернігівський Ю.Лизогуб, М.Миклашевський, Л. і П.Полуботки та інші представники вищої старшини.

У зв'язку з широкою будівельною діяльністю гетьмана зростає виробництво цегли та вапна (на вапених майданах коло Новгорода-Сіверського). Розвиток гуральництва на Гетьманщині в кінці XVII - на початку XVIII ст. був викликаний, головне, вимогами експорту.

По всій Гетьманщині поширилося керамічне виробництво, а ткацтво набуло характеру організованого фабричного виробництва полотна, сукна, шовку, козацьких пасів, плахт, килимів.

Млинарська техніка була пов'язана з різними видами промислового виробництва (млини на збіжжя, круподерні, валюші, тартаки, напірні, порохові млини, рудні), ріст млинарства яскраво

свідчив про загальний розвиток української промисловості того часу. Водяні млини, що були джерелом дешевої енергії, обслуговували паперні, гуті, валюші-ступи для биття сукна, керамічні майстерні, лісопильні заводи. Кількість згадок про водяні млини у кінці XVII - XVIII ст. на території Гетьманщини є дуже великою. Наприклад, у 1700 р. брати Григорій та Матвій Костенецькі придбали у С.Нагальченка “камень млиновий” на міській греблі. Власне сам гетьман мав досить високі прибутки з млинів. У деяких місцях навіть існувала посада т.зв. дозорця панських млинів, до обов’язків якого входив збір з мірошників частки помолу на користь гетьмана - т.зв. “половинная часть”.

Селітроваріння на території Лівобережжя існувало віддавна, але особливий інтерес до цієї галузі промисловості з’являється саме в кінці XVII ст. У 1707 р. Мазепа дозволив прилуцькому полковникові Д.Горленку виробляти селітру під Лебедином. На початку XVIII ст. майдани лівобережної старшини з’являються й на правому березі Дніпра.

Популярним у цей час було також тваринництво. Так, представники вже згаданого шляхетсько-козацького роду Костенецьких, перейшовши з правого берегу Дніпра на лівий і оселившись у Конотопщині, за часів гетьманування Мазепа почали займатися популярним на той час промислом - розведенням та продажем биків. Худоба відгодовувалася на багатих степах Гетьманщини, а потім відганялася на продаж за кордон, переважно до Силезії та Прусії. О.М.Лазаревський називає торгівлю биками одним з найбільш прибуткових промислів старої Малоросії¹⁹.

Гетьман І.Мазепа вирізняв таких підприємливих людей з-поміж інших і навіть висував їх на старшинські посади. Не були виключенням й Костенецькі - у 1707 р. Григорія Костенецького було призначено конотопським сотником²⁰.

Популярними в цей час були т.зв. оренди. Широко відомим є факт, що у 1704 р. гетьман своїм універсалом надав конотопському сотнику А.Кандибі, значковим товаришам Ю.Харевичу та Г.Костенецькому терміном на один рік (“на срок от дня св. муч. Маккавеев сего 1704 г. до того же дня в 1705 г.”) в оренду горілчані, тютюнові та дигтярні шинки у м.Конотоп. Коштувало це орендарям 4 тисячі золотих, з яких 2,5 тисячі повинні були виплачуватися до військової скарбниці, а 1,5 тисячі до Конотопської ратуші на витрати міста²¹. Такі оренди за гетьманування І.Мазепа давали значні прибутки. Займалися орендами й багатіли з них і

представники дрібної старшини. Кролевецькі козаки, брати Стожки (один з них пізніше був кролевецьким і батуринським сотником) отримали в оренду на два роки “городок Остер”, а пізніше рік були орендарями в м.Красний Колядин.

Взагалі певний час гетьман Мазепа виступав проти оренд²². Але вони виявилися дуже вигідними для старшини та й до гетьманської скарбниці орендні надходження та індуктне мито давали до 50 тисяч золотих прибутку. Не змігши скасувати оренди, Мазепа спробував зменшити їх. Одним із своїх універсалів він дозволив курити вино для хатнього вжитку й купувати за зниженою ціною не менше відра; у роздріб відкупщик зобов’язувався продавати кварту не дорожче двох копійок. Пізніше І.Мазепа здійснив спробу перейти до акцизної системи. Але цей крок замінити винний відкуп на іншу систему не був успішним²³.

Намагався гетьман захищати також економічні права простих козаків. Наприклад, звертаючись, знову таки через князя В.В.Голіцина, до царя у жовтні 1688 р., гетьман просив, аби “мед и пиво чтоб вольно было и казакам продавать которые в Кieve живут...”. У цьому зверненні Мазепа також зазначав, що козаки, які мешкають “на пограничии” (у прикордонних місцевостях), не мають землі, де могли б сіяти й орати, і живуть лише завдяки шинковому промислу²⁴.

Підтримуючи козацьку старшину у господарських справах, І.Мазепа надавав їй своїми універсалами різноманітні маєтності чи пільги у торговельних справах. Насамперед, це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина освоювала ще вільні (т.зв. “вільні військові”) і вже не вільні (наприклад, належні до міста) землі. Про це свідчить ціла низка документів, що збереглися до нашого часу. Перш за все, це універсали самого гетьмана та його урядовців. Наприклад, універсал від 13 вересня 1690 р. чернігівського полковника Я.Лизогуба про надання права мешканцям полку займати та обробляти порожні землі, які були відібрані у польської шляхти²⁵.

Документи, що збереглися до нашого часу свідчать про зростання старшинського землеволодіння. Маємо цікаві дані з цього приводу по окремих полках. За матеріалами “Генерального слідства про маєтності” 1729 р., у Чернігівському полку було роздано за Мазепа 48 маєтків. Подібне явище було також в інших полках.

Процес мобілізації землеволодіння знайшов своє завершення в концентрації маєтків в руках окремих старшинських фамілій.

Поширилася загальна площа старшинського землеволодіння, яке поступово перетворилося зі звичайного раніше володіння “до ласки войскової” на повну власність. Логічним наслідком цього було цілковите злиття старшинського землеволодіння зі шляхетським, яке так чи інакше збереглося від польських часів. Існування нехай порівняно нечисленних, але досить значних володінь на звичайному шляхетському праві поруч з набагато більшою масою нових володінь, які хоч фактично і були в повному розпорядженні козацької старшини, але ще не стали її повною власністю, свідчило про те, що процес станового оформлення старшинської верстви до гетьманства Мазепи ще не був завершений. Однак саме за часів Мазепи обидві групи землеволодіння не тільки фактично, але й юридично зливаються в одне старшинське володіння, яке чимраз більше набуває характеру шляхетського “вічистого” володіння.

За час гетьманування Мазепи старшині, монастирям і частково великому купецтву було надано сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих. Тільки в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де в 1729 р. нараховувалося 4252 селянських двори (крім того, стверджено було володіння 14 селами, де в 1729 р. лічилося 830 дворів). Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам. Наприклад, надання Мазепою маєтків прилуцькому полковникові Д.Горленку - в 1694 р. - сс.Сергіївка, Ковтунівка і Яблунівка; в 1699 р. - с.Білошапки, в 1701 р. - с.Ярошівка, в 1703 р. - с.Мамаївка, в 1705 р. - сс.Калюжниця і Попори, в 1706 р. - с.Вечорки і ще декілька сіл пізніше²⁶.

Універсалом 1694 р. гетьман затвердив за А.Лизогубом с.Старий Почеп. А той, у свою чергу, населив на придбаних раніше землях слободу Лизогубівка та хутір Дадоровський.

Серед найбільших землевласників можна назвати наступних представників старшини: М.Миклашевського, миргородського полковника Д.Апостола, В.Кочубея, Д.Горленка, чернігівського полковника П.Полуботка, стародубівського полковника І.Скоропадського та багатьох інших. Деякі з них почали з незначних чинів і невеликих маєтків, а скінчили величезними володіннями. Наприклад, С.Вакулович почав свою кар’єру мірошником на одному з пирятинських млинів, а закінчив її значним землевласником і довголітнім сотником пирятинським. Такі приклади не були рідкісними. В кінці XVII ст. на Гетьманщині з’являється чимало нових великих землевласників.

Сам І.Мазепа був одним з великих землевласників свого часу. Внаслідок царських пожалувань, купівлі він придбав великі маєтності навіть у сусідніх з Гетьманщиною російських повітах: Путивльському, Рильському, Севському. Ці російські володіння складали 49 сіл, селищ та слобід, у яких нараховувалося 5136 дворів з 17557 селянами та 968 дворів т.зв. вільних черкас. На цих землях також було декілька десятків млинів, гуралень, броварень тощо. Зокрема відомий історик-архівіст В.Романовський вказує про ці володіння, що І.Мазепа “купив собі села і деревні в Путивльському і Рильському уездах. В Крупецькій волості в нього було 7 сіл, 2 деревні, 12 млинів; в Путивльському і Рильському уездах - 19 сіл, 5 хуторів, 2 млини. Взагалі у цих маєтках було крест’ян 8 тис. душ м[ужеска] п[ола], в тім числі 3 тис. українців”²⁷. Окремо про це писав у своїй спеціальній праці також М.Плохінський²⁸.

На землі самого Мазепи, придбані в сусідньому з Гетьманщиною Рильському повіті, охоче переселялися українські селяни, які мешкали у маєтках великоросійських поміщиків²⁹.

Всі гетьманські пожалування підтверджувалися царськими грамотами. Так, гетьман 24 березня 1688 р. писав князю В.В.Голіцину, аби той поклопотав перед царем про затвердження такого пожалування В.Кочубею, про що писав, що він “дал ему [Кочубею] для домовых его нужд и расходов два села одно в Полтавском полку а другое в Глуховском уезде что и уневерсалом повторил есм чтоб в предь будующие времена то крепко могло быть и непременно в дому его пребывать и дабы на то монаршеская их царского пресветлого величества дана была грамота...”³⁰. В.В.Голіцин часто виступав своєрідним посередником між І.Мазепою та царським урядом. Дослідник В.Станіславський подає цілу низку листів гетьмана до князя Голіцина, у яких просить того поклопотати про ті чи інші пожалування, або ж говорить слова вдячності за вже виконану протекцію тощо.

Якщо гетьман надавав у володіння комусь із старшини якесь село, то він, як правило, повідомляв про це полковника, на території чийого полку це село знаходилося. Це підтверджує лист Мазепи до стародубівського полковника від 15 вересня 1688 р., де гетьман писав, що “...и от Вас жадаем абысь ему тое село, яким он и прежде сего владел если то не будет кому перешкодою именно Дохновичи отвел к его домовому подпартю...”³¹.

Власні землі мала й велика кількість рядових козаків - підсусідків. Так, Ф.Уманець наводить такий приклад про підсусідків с.Мрин (Ніжинського повіту) - вони не сплачували взагалі ніяких повинностей власнику села (такий випадок показовий, але досить рідкісний) і при цьому володіли своїми землями й навіть мали своє самоуправління³².

Захищаючи приватну власність на землю рядового козацтва, І.Мазепа у 1691 р. видав універсал, де засудив дії старшини, спрямовані на відбирання у козаків їхніх земель (тих, що раніше належали польській шляхті). Гетьман зазначив у документі, що *“... те землі, которые отвагой рыцарства Войска Запорожского, отняты в войну Хмельницкого у польских панов... не могут быть у козаков отнимаемы... Нельзя отнимать у наших отважников права на владение всем тем, что ими тогда было завоевано саблею и кровью...”*³³.

Як бачимо, важливою складовою державницької політики Мазепа були заходи, спрямовані на піднесення господарства України, приватного землеволодіння, економіки в цілому. При цьому у полі його уваги були інтереси не лише старшини, але й інших верств населення, зокрема рядового козацтва та міщанства. Збільшення приватного землеволодіння сприяло розвитку господарських відносин, що позитивно впливало на економічне становище України-Гетьманщини. Стабілізація життя в Гетьманщині, зміцнення її установ у період гетьманування Івана Мазепа сприяли появі проєктів щодо пошуку кращої долі для українського народу.

¹Лише С.Павленко наводить близько 1,5 тис. праць російською та українською мовами. У О.Оглобина знаходимо перелік з кількох сотень робіт - сюди включені також іншомовні праці. Детальніше див.: Павленко С. Іван Степанович Мазепа // Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. - К., 2007.

²Терещенко А. Мазепа // Русский архив. - 1865. - №9.

³Гуцицкий И. Гетман Мазепа и остерские общие земли (Из истории землевладения в Левобережной Украине) // Киевская старина. - 1892. - №1. - С.110-118.

⁴Плохинский М. Гетман Мазепа в роли великорусского помещика / Сборник Харьковского историко-филологического общества. - Харьков, 1892. - №4. - С.27-33.

⁵Уманець Ф.М. Гетман Мазепа. - СПб., 1897. - С.243-314.

⁶А.Л. Письмо Мазепы о заселении правобережного Приднепровья в конце XVII в. // Киевская старина. - 1898. - №5. - Отд.2. - С.52.

⁷Рклицкий С. Мазепина церковь в с.Дегтяровке // Киевская старина. - 1900. - №6. - Отд.2. - С.133-139.

⁸Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Киевская старина. - 1903. - №1. - С.91-101.

⁹Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. - К., 1927.

¹⁰Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк-Київ-Львів-Острого-Торонто, 2003. - С.101-110.

¹¹Мельник Л. Лівобережна Україна періоду стабілізації (1669-1709). - К., 1995. - 104 с.

¹²Павленко С. Іван Степанович Мазепа // Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. - С.184-185.

¹³Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - Т.2. Полк Нежинский. Конопотская сотня. - Конопот, 2004. - С.30, 54, 63-64, 68, 75.

¹⁴Уманець Ф.М. Указ. соч. - С.304.

¹⁵Листи Івана Мазепа. 1687-1691 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. - К., 2002. - Т.1. - 480 с.

¹⁶Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / Упоряд.: С.О.Павленко. - К., 2007. - 1144 с.; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа в документах / Упоряд. С.Павленко. - К., 2009. - 1054 с.

¹⁷Уманець Ф.М. Указ. соч. - С.300.

¹⁸Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII - XVIII столітті. - Львів, 1994. - С.26.

¹⁹Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии... - С.63-64.

²⁰Державний архів Сумської області. - Ф.582. - Оп.1. - Спр.556. - Арк.28.

²¹Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии... - С.54.

²²Мнение Мазепы об уничтожении в Малороссии аренды // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. - 1859. - Кн.1. - С.5-8.

²³Уманець Ф.М. Указ. соч. - С.299-300.

²⁴Листи Івана Мазепа. 1687-1691. - С.248-249.

²⁵Доба гетьмана Івана Мазепа в документах. - С.296-297.

²⁶Оглоблин О. Вказ. праця. - С.112.

²⁷Романовский В. Феодално-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII - начале XVIII века // Полтава. - М., 1959. - С.302.

²⁸Плохинский М. Указ. соч. - С.27-33.

²⁹Уманець Ф.М. Указ. соч. - С.281.

³⁰Листи Івана Мазепа. 1687-1691. - С.136.

³¹Там само. - С.225.

³²Уманець Ф.М. Указ. соч. - С.281.

³³Там же. - С.284-285.